

Εξαρχαϊσμός στην Ελληνική γλώσσα της Κωνσταντινούπολης του ΙΘ΄ αιώνα

Valentina Fedchenko

Είναι γνωστόν ότι οι περισσότερες γλωσσικές κοινότητες του κόσμου είναι στη βάση τους δίγλωσσες, ακόμα και πολύγλωσσες, που σημαίνει πως λειτουργούν στα πλαίσια δύο ή περισσότερων γλωσσικών κωδικών και εξελίσσονται στις συνθήκες της συνεχούς, συνήθως εκ μέρους, διαγλωσσικής παρεμβολής. Το γεγονός πως τα πολύγλωσσα έθνη κατέχουν τη συντριπτική πλειοψηφία των κρατών του κόσμου, έχει αναγνωριστεί, ενώ καθίσταται δύσκολο να βρει κανείς μια μονόγλωσση κοινότητα. Η υπάρχουσα πολυγλωσσία πάντως δεν οδηγεί απαραίτητα στη δημιουργία μιας λογοτεχνικής παράδοσης σε μερικές γλώσσες, η οποία θα αντιστοιχούσε με κατάλληλο τρόπο στο ποικίλο γλωσσικό έδαφός της. Η ανάπτυξη της δίγλωσσης ή και πολύγλωσσης γραπτής λογοτεχνίας απαιτεί ένα υψηλό επίπεδο διγλωσσίας των ομιλητών. Συγκεκριμένα στα Βαλκάνια το φαινόμενο του γλωσσικού μίγματος, προφορικού και γραπτού, η χρησιμοποίηση διάφορων χαρακτήρων (ελληνικών, αραβικών, λατινικών) τουλάχιστον έως τις αρχές του Κ΄ αιώνα ήταν πολύ δημοφιλής.

Στην Οθωμανική αυτοκρατορία η Ελληνική γλώσσα διαμορφώνεται σε κατάσταση έντονων επαφών με αλλόγλωσσες κοινότητες, πρώτα από όλα με την τουρκική, λιγότερο με ιταλική και γαλλική, κυρίως σε μεγάλα αστικά κέντρα: στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη. Χάρη στις επαφές αυτές η γλώσσα εμπλουτίζεται με κάθε λογής δανεισμούς στο λεξικό επίπεδο, καθώς και σε μερικές περιπτώσεις στο επίπεδο της δομής. Στις αρχές του ΙΘ΄ αιώνα επί του Μαχμούτ δεύτερου στην Οθωμανική αυτοκρατορία ανατέλλει η εποχή της ανάπτυξης της τυπογραφίας, στην οποία οφείλεται και η διάδοση του караμανλίδικου έντυπου, μιας σειράς επί το πλείστον μεταφρασμένων στα τουρκικά κειμένων με θρησκευτικό περιεχόμενο, γραμμένων με ελληνικούς χαρακτήρες.¹ Στην Κωνσταντινούπολη του ΙΘ΄ αιώνα ένα μεγάλο ποσοστό εκδόσεων ήταν δίγλωσσο, ανάμεσά τους αφενός τα πατριαρχικά γράμματα και εγκύκλιοι επιστολές (στα ελληνικά και στα караμανλίδικα) και αφετέρου δίγλωσσες ποιητικές ανθολογίες, πάλι με χρήση της караμανλίδικης γραφής.² Πρόκειται για ένα ευρύ φάσμα κειμένων διάφορων ειδών. Η διάδοση του δίγλωσσου έντυπου κινητοποιήθηκε κατά μεγάλο μέρος από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης για ευνοϊκούς λόγους, για να αποκτηθεί η πρόσβαση στον τουρκόφωνο ελληνισμό. Αλλά αρκετά σύντομα οι δίγλωσσες εκδόσεις γίνονται δημοφιλείς και στους κοσμικούς κύκλους της κωνσταντινουπολίτικης κοινωνίας. Εντός της παρενθέσεως, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η δίγλωσση ποίηση κυκλοφορούσε σε χειρόγραφη μορφή ήδη στους Φαναριώτες, οι οποίοι είναι γνωστοί για την πολύγλωσση εκπαίδευσή τους.

¹ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. [Balta 1997-1998]. Για υπάρχουσες караμανλίδικες εκδόσεις βλ. [Balta 1987a/b, 1990/91, 1997, Salaville 1958, 1966, 1974].

² Για δίγλωσσες караμανλίδικες ποιητικές ανθολογίες βλ. [Kappler 2002].

Αλλά ήδη μετά την Φαναριωτική εποχή, πολύ αργότερα στη δεκαετία του 1830 στην Κωνσταντινούπολη αυξάνεται η έκδοση των δίγλωσσων μεικτών, επί το πλείστον ποιητικών έντυπων. Μερικά από αυτά περιείχαν και μελοποιημένα τραγούδια με μουσική συνοδεία. Το γεγονός που μας οδηγεί στην υπόθεση ότι η αύξηση του ενδιαφέροντος προς τη δίγλωσση ποίηση εξηγείται με τη μόδα για διάφορου είδους διαπολιτισμικές επαφές και αναμειξείς, και συγκεκριμένως για την Οθωμανική κοσμική, έτσι αποκαλούμενη, «εξωτερική» μουσική, η οποία αφομοιώνεται στην ελληνόφωνη κοινότητα. Στην αρχή οι εκδόσεις αυτές συντάσσονταν κυρίως με την επιμέλεια των Ελλήνων ψαλμωδών και επαγγελματιών μουσικών με γνώση και των δύο γλωσσών, της ελληνικής και της τουρκικής. Αργότερα όμως, γύρω στα μέσα του ΙΘ' αιώνα, οι ανθολογίες μετατρέπονται σε μικρότερα φυλλάδια μαζικής λογοτεχνικής παραγωγής, η οποία έτσι και παραμένει δίγλωσση έως τα τέλη του ΙΘ' αιώνα.

Το δίγλωσσο λογοτεχνικό φαινόμενο αυτό αν εξεταστεί σε ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο μπορεί να θεωρηθεί παράδοξο και αντιφατικό και να καταστεί ένα ξεχωριστό ερευνητικό ζήτημα. Ο έτσι επονομαζόμενος ο «πιο μακρύς αιώνας» της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ο ΙΘ', υπήρχε, όπως είναι γνωστό, ο αιώνας της διαμόρφωσης και άνθισης της έννοιας του έθνους και του εθνικού κράτους, ο αιώνας της λεγόμενης εθνικής οικοδόμησης, σημαντικές συνιστούσες της οποίας αποτέλεσαν, βεβαίως, η γλώσσα και η λογοτεχνία. Οι ιδέες για τη σταθερότητα και «αναλλοίωση» της ελληνικής γλώσσας, τη λεγόμενη «εγγενή συντηρητικότητα» της και ικανότητα να αντιστέκεται στις αλλαγές οδήγησαν, σε πρακτικό επίπεδο, σε διάφορες διορθωτικές επεμβάσεις και βελτιώσεις. Η διόρθωση της γλώσσας εκφράστηκε κυρίως σε δύο τάσεις, πρώτον, για γλωσσική κάθαρση (καθαρισμό), εξοβελισμό των ξενόγλωσσων στοιχείων και προσμειξέων, και δεύτερον, για γλωσσικό εξαρχαϊσμό. Στην ουσία και οι δύο τάσεις είναι άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους. Ο εξαρχαϊσμός της ελληνικής γλώσσας κατέστη συνέπεια κατά πάσα πιθανότητα της τάσης προς τον καθαρισμό της γλώσσας. Από τη γλωσσολογική άποψη οι διαδικασίες του εξαρχαϊσμού και γλωσσικού καθαρισμού από ξενόγλωσσους δανεισμούς πραγματοποιούνται με παρόμοιο τρόπο: μέσω υποκατάστασης των ξενόγλωσσων ή καινούριων (χυδαίων) μορφολογικών δομών ή λέξεων με τις ανάλογες μορφές από την ίδια γλώσσα ή από υψηλότερου επιπέδου υφολογικό στρώμα. Πιο συχνά και οι δύο διαδικασίες διεξάγονται μόνο σε επίπεδο λεξιλογίου, δηλαδή εκφράζονται μόνο σε υποκατάσταση ξεχωριστών λεξικών στοιχείων. Η ελληνική γλώσσα του ΙΘ' αιώνα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επειδή η υποκατάσταση λεξιλογίου συνοδεύεται επίσης με την επικαιροποίηση ενός μέρους των αρχαϊζόντων μορφολογικών και συντακτικών φαινομένων.

Στα μέσα του ΙΘ' αιώνα οι γλωσσικές ιδεολογίες γίνονται όλο ένα και περισσότερο πιο αισθητές στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος και τα Ιόνια νησιά, όπως το δείχνει και ο Πίτερ Μάκριτζ [Mackridge 2009]. Είναι αναμφίβολο, ότι οι διανοητικές σχέσεις μεταξύ των δύο

πρωτευουσών του ελληνικού κόσμου – της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης – διατηρούνται στα μεταεπαναστατικά χρόνια. Με τον τρόπο αυτό και οι παλαιές γλωσσικές συζητήσεις της Κωνσταντινούπολης, συμπληρωμένες με επίκαιρα καθαρά εθνικά θέματα, αποκτούν καινούριες διαστάσεις. Για το αθηναϊκό γλωσσικό περιβάλλον, πάντως, η διαδικασία αφαίρεσης ορισμένου μέρους των τουρκικών λέξεων και η υποκατάστασή τους με εκφράσεις ελληνικής προέλευσης (με σύνθετες λέξεις ή αρχαϊσμούς) ήταν πολύ πιο φυσική και λογική, διότι από τη στιγμή όταν η ελληνική γλώσσα απέκτησε την υπόσταση της εθνικής και κρατικής γλώσσας, βγήκε από τη ζώνη των έντονων γλωσσικών επαφών και άρχισε να εξελίσσεται σε σχετική απομόνωση.

Το ιστορικό γίνεσθαι της Κωνσταντινούπολης δημιουργούσε διαφορετικό έδαφος για την ενσωμάτωση των ίδιων εννοιών. Ο καθαρισμός της γλώσσας από ξενόγλωσσα δάνεια, συνοδευόμενος με τον εξαρχαϊσμό της, πραγματοποιούνταν παράλληλα, την ίδια χρονική στιγμή, με την ανάπτυξη του δίγλωσσου έντυπου και με την καθημερινή προφορική και γραπτή χρήση των τουρκικών. Εντωμεταξύ οι ανωτέρω γλωσσικές ιδέες εκπροσωπούν τις καινούριες ευρωπαϊκές επιρροές (δηλαδή, καθορισμό του έθνους με γλωσσικό κριτήριο), ενώ η πολυγλωσσία του γραπτού λόγου και του έντυπου παρουσιάζει την παλαιά οθωμανική παράδοση καθορισμού της εθνικής καταγωγής με θρησκευτικό κριτήριο χωρίς γλωσσικές διαφοροποιήσεις. Επομένως, πρόκειται πάλι για τη σύγκρουση και σταδιακή αλλαγή του ιδεολογικού πλαισίου.

Όπως είναι φανερό, παραδείγματος χάριν, από το λεξικό της ελληνικής γλώσσας: *Λεξικόν της καθ' ημάς ελληνικής διαλέκτου μεθηρμηνευμένης εις το αρχαίον ελληνικόν και το γαλλικόν* του μεγάλου Έλληνα λεξικογράφου Σκαρλάτου Βυζαντίου, συντεταγμένο το 1835, τα Ελληνικά εκείνης της περιόδου συμπεριλαμβάνουν ένα μεγάλο ποσοστό λέξεων τουρκικής προέλευσης. Στο τέλος του λεξικού του ο Βυζάντιος αναφέρει μια λίστα λέξεων και εκφράσεων που πρέπει να εξαιρεθούν από την καθημερινή χρήση. Με άλλα λόγια, η κωνσταντινουπολίτικη διάλεκτος τον ΙΘ' αιώνα έγινε πεδίο μάχης του πουρισμού, που εκφράστηκε στην προσπάθεια του τεχνητού ελέγχου της γλωσσικής ανάπτυξης, και της γλωσσικής παρεμβολής, αναπόφευκτης στην κατάσταση γλωσσικών επαφών. Πρέπει να προσθέσω πως έως σήμερα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνάς μου σε σύγχρονη κοινότητα Κωνσταντινουπολιτών στην Αθήνα, στο ιδίωμά τους χρησιμοποιούνται αρκετές λέξεις ξένης προέλευσης, πρώτα από όλα, τουρκικής και γαλλικής (για παράδειγμα, μπες-παρά (νεοελλ. τζάμπα) ή βαντούς (νεοελλ. πωλήτρια)).³

Με την πάροδο του χρόνου το ΙΘ' αιώνα η Κωνσταντινούπολη σταδιακά χάνει το κύρος μιας πρωτεύουσας του ελληνόφωνου κόσμου, και το ιδίωμά της μετατρέπεται σε ένα δευτερεύουσας σημασίας γλωσσικό δημιούργημα, ένα περίεργο κράμα των ξενόγλωσσων δανεισμών με αρχαιοελληνικά αρχαϊκά μορφολογικά και συντακτικά στοιχεία.

³ Για περισσότερες πληροφορίες για την ελληνική γλώσσα των Κωνσταντινουπολιτών βλ. [Федченко 2009].

Ενώ η συνεχής τάση προς τον καθαρισμό μπαίνει σε αντίφαση με την «επαφική» φύση του ιδιώματος, οι ιδέες εξαρχαϊσμού πραγματοποιούνται σχετικά εύκολα στην Κωνσταντινούπολη. Στην ουσία του ο εξαρχαϊσμός αποτελεί μια διαδικασία συμπλήρωσης της γλώσσας από ήδη υπάρχουσες, αλλά ανεπίκαιρες προς στιγμινή γλωσσικές πηγές και μπορεί να εκφραστεί σε προσανατολισμό προς τις λογοτεχνικές πηγές (προς την αρχαία ελληνική λογοτεχνία, στη συγκεκριμένη περίπτωση) ή προς άλλο ανώτερο πιο συντηρητικό γλωσσικό στρώμα, το οποίο για την Κωνσταντινούπολη εκπροσωπούσε το πατριαρχικό εκκλησιαστικό ύφος.

Συνήθως ο εξαρχαϊσμός εκφράζεται σε δανεισμό των μορφολογικών στοιχείων (για παράδειγμα, μορφών του αρχαίου ελληνικού παρακειμένου με αναδιπλασιασμό σε -κώς, -κία, -κός, χρήση απαρεμφάτων: εκφράζεσθαι, υπομνήσαι [Μουσικόν Απάνθισμα 1872]), πιο σπάνια των συντακτικών δομών (για παράδειγμα, Genetivus Absolutus) σε επιφανειακό τυπικό επίπεδο, ενώ κατά μεγάλο μέρος δεν λαμβάνεται υπόψη η εξέλιξη της γραμματικής σημασίας των τύπων και των γραμματικών κατηγοριών. Πάντως, ο συσχετισμός του εξωτερικού εξαρχαϊσμού της μορφής και της αλλαγής της εσωτερικής γραμματικής σημασίας μιας γραμματικής δομής αποτελεί ένα ενδιαφέρον ζήτημα για την περαιτέρω μελέτη και δεν θα μας απασχολεί προς το παρόν. Με τον τρόπο αυτό για μια εξαρχαϊσμένη μονάδα (για παράδειγμα, μόρφωμα ή συντακτική δομή) καθίστανται δύο σημασίες: η γραμματική σημασία του αντίστοιχού της στο σύγχρονο γλωσσικό σύστημα και η ιδεολογική σημασία της μονάδας ως γνωρίσματος του εξαρχαϊσμού. Η διπλή σημασία αυτή δημιουργείται μέσω συνδυασμού των δυο σημειακών συστημάτων: του γλωσσικού και του ιδεολογικού.

Όσον αφορά τη γλωσσική πρακτική έκφραση του εξαρχαϊσμού, φαίνεται πως και στην Αθήνα και στην Κωνσταντινούπολη οι διαδικασίες εξαρχαϊσμού διεξάγονταν με τον ίδιο τρόπο, με μοναδική εξαίρεση, ότι το ιδίωμα της Κωνσταντινούπολης, λόγω της σχετικής απομόνωσής του, διατήρησε αρκετά αρχαία στοιχεία έως σήμερα, μερικά προφανώς επανεισαγμένα στην καθομιλούμενη κατά το ΙΘ΄ αιώνα. Τα στοιχεία αυτά, κυρίως ξεχωριστές αρχαίες λέξεις όπως απίδι, πινακοπλύτης, αποτελούν αντικείμενο υπερηφάνειας των ομιλητών, γύρω τους δημιουργείται μια σειρά σχετικών αφηγήσεων [Федченко 2009]. Όμως ιδεολογική παρουσίαση του εξαρχαϊσμού στην Αθήνα και στην Κωνσταντινούπολη διαφέρει αισθητά. Από το δεύτερο τέταρτο του ΙΘ΄ αιώνα η Κωνσταντινούπολη, ενώ βρέθηκε εκτός του καινούριου ελληνικού κράτους από γεωγραφική και πολιτική άποψη, πάντως, παραμένει μια αυτοκρατορική πρωτεύουσα με διοικητικά όργανα της ελληνικής κοινότητας. Επομένως, δεν απέχει από την εθνική οικοδόμηση, διαμορφώνοντας τη δική της εκδοχή. Μετά το `21 το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και η καινούρια ελίτ καταβάλουν προσπάθειες να αντεπεξέλθουν στην καινούρια συνέχεια μεταβαλλόμενη κατάσταση και να συνειδητοποιήσουν καινούρια ιστορικά

δρώμενα. Οι προσπάθειες αυτές κατά κάποιο βαθμό μπορεί να παρακολουθήσει κανείς στη σειρά των δίγλωσσων εκδόσεων, για την οποία επρόκειτο λίγο πιο πριν.

Οι συντάκτες των ανθολογιών απευθύνονται στο αναγνωστικό κοινό τους σε προλόγους, γραμμένους στα Ελληνικά, τα οποία αλλάζουν κατά τη διάρκεια του ΙΘ' αιώνα. Η παράδοση αυτή αποτελεί ένα ομογενές κοινωνικό φαινόμενο, που επιτρέπει να παρακολουθηθεί η εξέλιξη του εξαρχαϊσμού στα πλαίσια ενός μόνο γλωσσικού ύφους, ενός λογοτεχνικού είδους, και πότε πότε ακόμα και γλώσσας ενός συγγραφέα. Η αντιπαραβολή γλωσσικών δεδομένων από προλόγους με το ιδεολογικό περιεχόμενό τους διαπιστώνουν τον συνδυασμό μεταξύ των τεχνητών γλωσσικών αλλαγών και πολιτικών απόψεων των συγγραφέων.⁴ Μια σημαντική τομή στη γλωσσική έκφραση και στο περιεχόμενο των προλόγων παρατηρείται στη δεκαετία του 1870, όταν ο εξαρχαϊσμός δεν περιορίζεται πια στη χρήση συγκεκριμένων αρχαίων λέξεων και αρχαιομορφών τύπων, αλλά επιχειρείται συστηματικά σε όλα τα γλωσσικά επίπεδα με το αποτέλεσμα της αποκατάστασης ή μάλλον επαναδημιουργίας του αρχαίου ελληνικού συστήματος. Ως προς το περιεχόμενο, προβάλλονται οι ιδέες της φυλετικής συνέχειας και σταθερότητας του ελληνικού έθνους, όπου πάντως ένας σημαντικός ρόλος αποδίδεται στους Οθωμανούς. Με αυτό τον τρόπο οι συντάκτες παραπέμπουν στις γνωστές και σχετικά δημοφιλείς εκείνη την περίοδο ιδέες του Ελληνοθωμανισμού, και εν μέρει συνδυάζουν το γλωσσικό εξαρχαϊσμό με την προβολή των ιδεών αυτών. Στην περίπτωση αυτή πρόκειται ήδη για τον προσχεδιασμένο εξαρχαϊσμό, βασισμένο σε συγκεκριμένες πολιτικές και ιδεολογικές απόψεις.

Η χρήση των ιδεών του Ελληνοθωμανισμού επιτρέπει στους συγγραφείς επίσης να λύσουν την αντίφαση ανάμεσα στην τάση προς το γλωσσικό καθαρισμό και στην κύρια συνιστούσα της εκδοτικής παράδοσης αυτής – τη διγλωσσία της. Για να δικαιολογήσουν τον παράξενο συνδυασμό αυτό, δηλώνουν την έλληνο-τουρκική διγλωσσία τον κύριο χαρακτηριστικό των Οθωμανών Ελλήνων, χάρη στο οποίο οι Ρωμιοί της Κωνσταντινούπολης παραμένουν έξω από την επίσημη ιδεολογία του Ελληνικού κράτους. Επομένως, χρησιμοποιείται το κοινό στερεότυπο του ΙΘ' αιώνα, όταν ένα έθνος ομιλεί μόνο μία γλώσσα, όπου μία γλώσσα αντικαθίσταται με δίγλωσση σύνθεση της ελληνικής και της τουρκικής.

Βιβλιογραφία

Balta E. *Karamanlidika, Additions (1584 – 1900)*. Athènes, 1987.

Balta E. *Karamanlidika, Nouvelles additions et compléments // Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*. Αθήνα, 1990/91.

Balta E. *Karamanlidika, Nouvelles additions et compléments I*. Athènes, 1997.

⁴ Βλ., παραδείγματος χάριν, τον πρόλογο προς την ανθολογία [Μουσικόν Απάνθισμα 1872].

- Balta E. Karamanlidika, XXe siècle. Athènes, 1987b.
- Balta E. Périodisation et typologie de la production des livres Karamanlis // Δελτίο του Κέντρου Μικροασιατικών Σπουδών, 12, 1997-1998. 129-153.
- Kappler M. Türkischsprachige Liebeslyrik in griechisch-osmanischen Liedantologien des 19. Jahrhunderts. Berlin, 2002.
- Mackridge P. Language and National Identity in Greece, 1766–1976. Oxford, 2009.
- Salaville S., Dalleggio E. Karamanlidika (Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs) I (1584 – 1850). Athènes, 1958.
- Salaville S., Dalleggio E. Karamanlidika II (1851 – 1865). Athènes, 1966.
- Salaville S., Dalleggio E. Karamanlidika III (1866 – 1900). Athènes, 1974.
- Μουσικόν Απάνθισμα (μεδζμουάϊ μακαμάτ). Εν Κωνσταντινούπολει, 1872.
- Федченко В. В. Константинопольские греки в Афинах: восприятие собственного языка // Доклады Российских ученых. X конгресс по изучению стран Юго-Восточной Европы (Париж, 24-26 сентября 2009). СПб, Наука, 2009. С. 326-340.